

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ –
СКЛADOVA ОХОРОНИ
КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**

**до 100-річчя
від дня народження Б.О. Тимощука**

*Матеріали XVI науково-практичної конференції
(м. Хотин, 27 вересня 2019 р.)*

Хотин
2019

УДК 94 (477.85-2)
ББК 63.3 (4УКР-4ХОТ)51я43
X 852

Рекомендовано до друку Вченою радою
Державного історико-архітектурного заповідника
«Хотинська фортеця»
(протокол №3 від 16.10.2019р.)

Редакційна колегія:

Буйновська Є.В., директор ДІАЗ «Хотинська фортеця»
Нємічева Т.В., учений секретар ДІАЗ «Хотинська фортеця»
Сандуляк В.О., завідувач науково-дослідним відділом
ДІАЗ «Хотинська фортеця»

Редколегією збережено авторський стиль викладу. Відповідальність за достовірність наукової інформації та посилань несуть автори статей.

X852 **Археологічні дослідження – складова охорони культурної спадщини (до 100-річчя від дня народження Б.О. Тимошука) /** Матеріали XVI наук.-практ. конф. (м. Хотин 27 вересня 2019 р.). – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2019. – 84 с.

У збірнику вміщено матеріали доповідей науково-практичної конференції з актуальних питань вітчизняної та всесвітньої історії, археології та нумізматики, пам'яткоохоронної справи та туризму.

Для істориків, краєзнавців, археологів, музейних працівників, учителів історії, викладачів і студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів.

УДК 94 (477.85-2)
ББК 63.3 (4УКР-4ХОТ)51я4

ЗМІСТ

1. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ Б.О. ТИМОЩУКА	5
2. Микола Ільків, Олександр Руснак. АРХЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ ЯК ОСНОВА СФРАГІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МИНУЛОГО ХОТИНЩИНИ	8
3. Сергій Пивоваров, Микола Ільків, Віталій Калініченко. ЗНАХІДКИ СЛОВ'ЯНО-РУСЬКОГО ЧАСУ НА ТЕРИТОРІЇ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ	19
4. Віктор Сандуляк. МЕЧЕТЬ ВАЛІДЕ-СУЛТАН У ХОТИНСЬКІЙ ФОРТЕЦІ. ПОШУК АНАЛОГІЙ	27
5. Роман Ковалюк. ТУРЕЦЬКО-ВЕНЕЦІАНСЬКА (1714-1718 рр.) ТА АВСТРО-ТУРЕЦЬКА (1716-1718 рр.) ВІЙНИ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЇ	47
6. Тетяна Немічева, Марина Яцюк. ДИТЯЧИЙ ПОХОВАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС ПОЧАТКУ XVII СТ.: ОПИС, АНАЛІЗ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ	53
7. Іваночко Альона. ОСОБЛИВОСТІ ПОСТАЧАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ВОДИ НА ТЕРИТОРІЇ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ ЗГІДНО ВІРУВАНЬ МУСУЛЬМАН	65
8. Дмитро Будзан. ОГЛЯД ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ ТУРЕЦЬКОГО ЧАСУ	78

Сергій Пивоваров
(Київ),
Микола Ільків, Віталій Калініченко
(Чернівці)

ЗНАХІДКИ СЛОВ'ЯНО-РУСЬКОГО ЧАСУ НА ТЕРИТОРІЇ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

(за матеріалами досліджень 2013-2014 років)

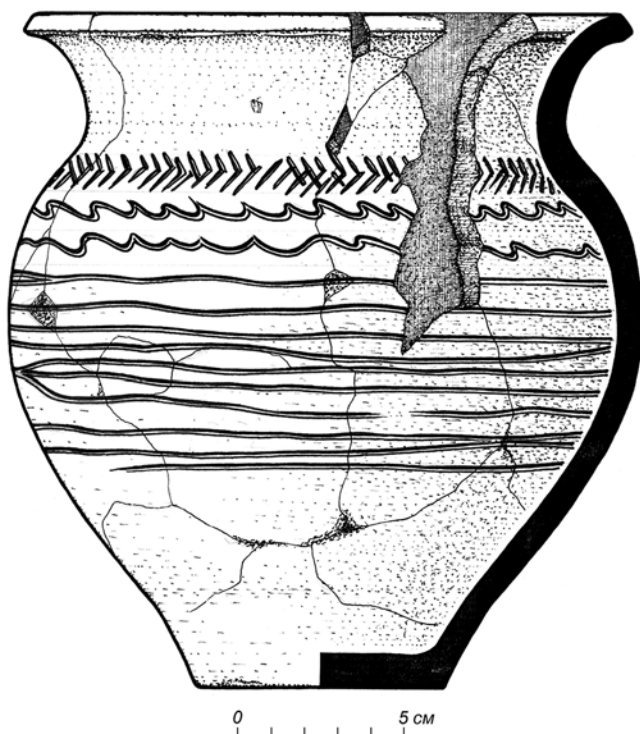
У статті проаналізовано рухомий матеріал слов'яно-руського часу, який був виявлений під час археологічних досліджень Хотинської фортеці у 2013-2014 рр. Найбільш чисельною категорією знахідок є керамічний матеріал. Охарактеризовано індивідуальні знахідки, які представлені виробами із кераміки, заліза, кістки та рогу. Загалом виявлений матеріал датується у межах X-XI ст.

Ключові слова: Хотинська фортеця, археологічні дослідження, керамічний матеріал, слов'яно-руська доба.

Однією з еталонних пам'яток оборонної архітектури, всебічне вивчення якої можливе тільки на основі комплексного використання писемних, іконографічних та археологічних джерел, є Хотинська фортеця. Упродовж багаторічних досліджень вдалося з'ясувати основні віхи її історичного минулого [1, С. 355-360; 2, С. 9-21; 3, С. 92-105; 6; 7, С. 54-70; 10, С. 29-39]. Водночас, чимало аспектів залишаються нез'ясованими чи дискусійними й, відповідно, продовжують бути актуальними для подальших наукових досліджень. Особливо вони стосуються слов'яно-руського часу в історії фортеці. Порухити нові питання, ґрунтовніше пізнати тисячолітню історію Хотинської фортеці дозволяють матеріали археологічних досліджень. Тому дана публікація присвячена попередньому огляду та введенню до наукового обігу рухомого матеріалу слов'яно-руської доби за результатами польових досліджень 2013-2014 рр.

Археологічні дослідження проводилися на території Нової фортеці, де в межах розкопів були зафіксовані об'єкти слов'яно-руського часу. Так, найбільш чисельною категорією знахідок, які

трапилися в житлі-напівземлянці, є керамічний матеріал. Він представлений фрагментами гончарних та ліпних посудин з домішками шамоту або піску. Посуд, виготовлений на гончарному крузі, вирізняється своєю якістю. Він представлений цілою формою горщика з домішками шамоту (рис. 1), розвал якого виявлено на долівці у південно-західному куті напівземлянки. Він опуклобокий, з чіткими вінчиками. У верхній третині достатньо увігнутий всередину. У верхній частині орнаментований заглибленими лініями у вигляді «ялинки». Нижче від неї – хвилястими заглибленими лініями. По центру горщика – лінійний орнамент. На боковинах посудини в районі плічок простежується відбиток текстилю тонкої роботи. Висота посудини становить 20,5 см, діаметр вінець – 18,5 см, максимальний діаметр – 18,5 см, діаметр дна – 7,5 см.

Рис. 1. Кухонний горщик з житла-напівземлянки

Керамічний матеріал, виявлений на долівці об'єкту та виготовлений на гончарному крузі, представлений також вінцями з манжетом та орнаментом. Їх розміри – 11,9×4,6 см (рис. 2, 1) та 6,2×3,3 см (рис. 2, 2). Манжети вінець на кераміці досить чіткі. На першому з фрагментів наявний хвилястий орнамент, а також присутня домішка слюди в тісті. Ще два фрагментовані кружальні горщики містили в керамічному тісті значну домішку зерен шамоту. Перший із них характеризується приземкуватими пропорціями, розхиленими вінцями з короткою шийкою та опуклими плічками. Верхня частина останніх орнаментована горизонтальним пояском із косими відбитками гребінчастого штампу із трьома зубчиками. Під ними проходять три паралельні заглиблені лінії, після яких на максимальному розширенні стінок – нерегулярна хвиляста лінія та знову ряди горизонтальних ліній нижче. Діаметр вінець горщика становив орієнтовно 17-18 см при максимальному діаметрі посудини 21,0-21,5 см.

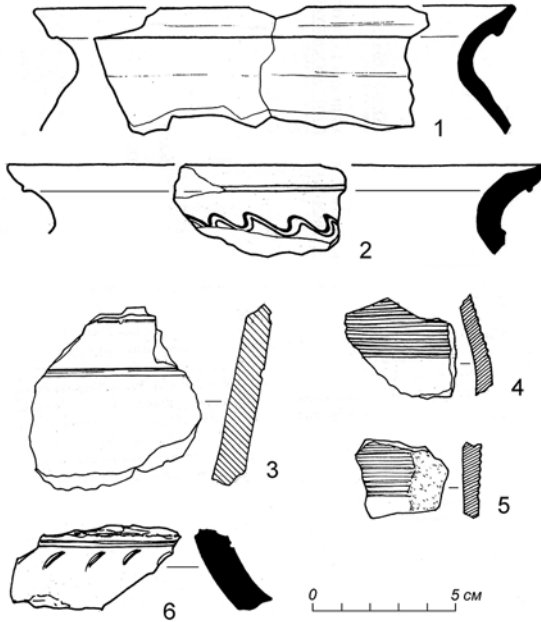
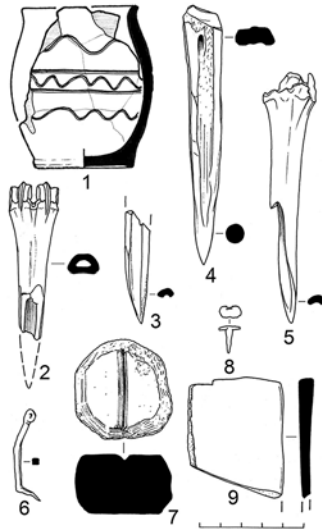

Рис. 2. Фрагменти керамічного посуду

Другий горщик невеликих розмірів з округлими краями вінець орнаментований по плічках заглибленою хвилястою лінією, а нижче неї – низкою паралельних чи дещо нахилених горизонтальних. Судячи із характерного «нагару» зсередини, посудина використовувалася як кухонна. Висота посудини становить 14 см, діаметр вінець – 11,5 см, максимальний діаметр – 13,5-14,0 см; діаметр дна – 7,2 см.

У західній частині печі-кам'янки виявлено також розвал маленької ліпної посудини бочкоподібної форми (рис. 3, 1). По периметру її центральної, максимально розширеної частини, прокреслено орнамент з трьох хвилястих ліній та двох прямих між ними. Діаметр вінець посудини дорівнює 5,8 см; максимальний діаметр – 7,0 см; діаметр денця – 5,0 см; висота – 7,8 см. У заповненні котловану об'єкта також виявлено поодинокі фрагменти керамічного посуду, зокрема великої піфосоподібної товстостінної кружальної посудини з домішкою в тісті просіяного піску середнього розміру зерен. Якість випалу посудини хороший, колір кераміки – від сірого до темно-сірого. На кількох фрагментах простежується заглиблений орнамент з горизонтальних прямих і хвилястих ліній.

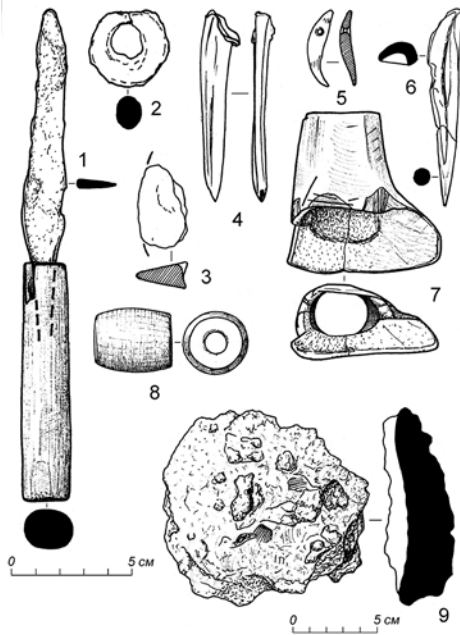
Рис. 3. Керамічна посудина (1) й індивідуальні знахідки (2-9) з житла-напівземлянки.

Бокові стінки кружальних посудин представлені 8 фрагментами різного стану збереженості та з різною орнаmentaцією. Спостерігаються домішки піску та шамоту.

Ліпний посуд з домішками шамоту представлений 1 фрагментом миски (?) та 1 фрагментом сковорідки. На одному з фрагментів вінчика наявні пальцеві вдавлення. Загалом відзначимо, що аналогічні вироби з кераміки характерні й для інших теренів давньої Русі, де датуються X-XI ст.

При дослідженні об'єкта були виявлені також індивідуальні знахідки – як у заповненні, так і на долівці. Вони представлені виробами із кераміки, заліза, кістки та рогу. Так, керамічний матеріал у заповненні об'єкта представлений грузилом рибальської сіті бочкоподібною форми, без домішок, сіро-бурого забарвлення, хорошого випалу (рис. 4, 8). Висота його становить 3,3 см, максимальний діаметр – 2,5 см, діаметр площадки – 2-2,2 см, діаметр каналу – 0,9-1,1 см.

Рис. 4. Індивідуальні знахідки із заліза та кістки (1), заліза (2, 3, 9), кістки, зубу та рогу (4-7), кераміки (8).

Залізні вироби із заповнення об'єкта представлені ошлакованим злитком дископодібної форми. Він плоско-випуклий, пористий, з горбкуватою поверхнею (рис. 4, 9). Діаметр його становить 11-13 см, товщина – 3,5 см. До виробів з заліза відноситься пошкоджений фрагмент леза сокири розмірами 3,4×2 см (рис. 4, 3). Біля печі-кам'янки на долівці виявлено два дрібних залізні вироби: погнутий стержень із квадратним профілем і розплюснутим кінцем (голка?) (довжина – 5,2 см; профіль – 0,25×0,25 см) (рис. 3, 6), а також малий кований цвяшок із Т-подібною головкою (довжина – 1,3 см; профіль стержня – 0,3×0,4 см; шляпка – 1,0×0,5 см) (рис. 3, 8).

З-поміж знахідок виділяється залізний ніж з кістяною ручкою (рис. 4, 1). Лезо – черешкове, з горбинкою. Ручка ножа виготовлена з кістки (ймовірно, ребро хижака), вирізана, шліфована з овальним профілем. Загальна довжина ножа – 21 см, довжина леза – 11,7 см, ширина леза – 1,9 см. Розміри кістяної ручки – 10,2×1,6-2 см. Аналогії йому широко відомі на інших пам'ятках Русі, зокрема аналогічний ніж походить із Суздаля, де виявлений у шарі XI ст. [8, рис. 19, 1; рис. 26, 11].

Інші знахідки, які трапилися у заповненні об'єкта представлені виробами з кістки. До них відноситься підвіска-амулет з отвором, виготовлена, можливо, з ікла лисиці (рис. 4, 5). Її розміри наступні: 3,2×0,7×0,4 см, діаметр отвору – 0,2 см. Вироби з рогу представлені пошкодженим лопаткоподібним виробом (скребло, горловина бурдюга), виготовленим, ймовірно, з рогу оленя (рис. 4, 7). Його розміри: довжина – 6,6 см, ширина – 6,4 см, діаметр отвору – 2,8-3,3 см.

В культурному шарі виявлено 5 проколок, виготовлених з трубчастих кісток тварин шляхом різання та шліфування. Перша проколка має довжину 12,4 см, діаметр заточеного робочого кінця 0,8-0,9 см та з профілем тильної частини 1,7×0,9 см (рис. 3, 4). Друга проколка із зламаним загостренням має довжину 7,5 см (першопочатково складала близько 10 см), розміри тильної частини – 2,4×1,4 см (рис. 3, 2). Довжина третього виробу дорівнює 12,1 см при розмірах тильної частини 2,6×2,0 см (рис. 3, 5). Четверта знахідка представлена зламаним у давнину робочим кінцем завдовжки 5,4 см (рис. 3, 3), п'ята шліфована проколка має розміри 8,1×1,5×0,7 см.

Цікавий комплекс трапився при розчистці долівки безпосередньо під каменем південно-західного кутка печі-кам'янки. Це лопаткоподібна половина нижньої щелепи бобра з відсутнім різцем і чотирма корінними зубами, на внутрішній стороні якої простежуються сліди зашлифовування (загальні розміри – 10,7×4,5×2,0 см). Вона лежала на зовнішній стороні, а зверху містила на собі п'ять астрагалів, ймовірно, дрібної рогатої худоби. У кожному з них збоку висвердлений отвір з біконічним каналом. Найбільший з астрагалів (3,3×2,2×1,9 см) орнаментований на округлій площині тонкими мілкими насічками у вигляді сіточки та «ялинки». Розміри інших знахідок становлять, відповідно, 3,2×2,0×1,8 см; 3,1×2,2×1,8 см; 3,0×2,0×1,7 см; 2,9×2,1×1,9 см. Очевидно, маємо справу зі спеціальним гральним комплексом, який у ритуальних цілях був закладений при спорудженні (перенесенні?) печі-кам'янки.

З долівки походять також два точильні бруски різної за силою абразивної дії. Перший характеризується таблеткоподібною формою з двома гладкими площинами та оббитими округлими боками по периметру (рис. 3, 7). На одній із площин присутній повздовжній канал із трикутним профілем. Виготовлений виріб із дрібнозернистого пісковика та має червонясте забарвлення від дії вогню. Діаметр знахідки становить 4,6-5,0 см; висота – 2,8 см. Другий брусок – полірувальний, фрагментований, у вигляді трапецієподібної пластини (5,7×4,5×0,7 см), сіро-коричневого забарвлення (рис. 3, 9).

Таким чином, з огляду на типологію та хронологію керамічного посуду кінця I – початку II тис. н.е., розроблену Б.О. Тимошуком [9, С. 14-23] і Л.П. Михайлиною [4, С. 90-91; 5, с. 41], а також на індивідуальні знахідки, даний комплекс попередньо датується кінцем X – першою половиною XI ст. і засвідчує поступовий перехід від райковецької культури до давньоруської. До такого датування схиляють наступні моменти: відсутність ліпних горщиків; наявність незначного відсотку ліпних мисок і сковорідок; манжетоподібні вінчики; заглиблення-жолобок на внутрішній частині вінець; переважання добре випалених горщиків з домішкою в керамічному тісті просіяного піску; орнаментация посудин переважно у верхній частині корпусу. Морфологічно близькі комплекси відомі у регіо-

ні, приміром, з поселення XI ст. Цецино, уроч. Графська Поляна [4, С. 90-91]. Загалом виявлений у 2013-2014 рр. матеріал хронологічно датується X-XI ст.

Джерела та література:

1. Ільків М.В., Пивоваров С.В. Гральні астрагали і кості із середньовічних і ранньомодерних пам'яток Хотинщини // Могилянські читання 2015 року. – К.: НКПІКЗ, 2016. – С. 142-148.
2. Масан О. Хотинський замок – визначна пам'ятка середньовічної молдовської архітектури // Suceava. Anuarul complexului muzeal Bucovina. – 2004-2005-2006. – Vol. XXXI-XXXII-XXXIII. – С. 355-360.
3. Масан О., Мисько Ю. Етапи будівництва Хотинського замку у світлі нових археологічних джерел // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2009. – Т. 2(28). – С. 9-21.
4. Мисько Ю. З історії Хотинської фортеці // ПССІАЕ. – Чернівці–Вижниця: Черемош, 2011. – Т. 2(32). – С. 92-105.
5. Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. – Чернівці: Рута, 1997. – 143 с.
6. Михайлина Л.П. Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами. – К.: ІА НАНУ, 2007. – 300 с.
7. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці: факти, легенди, гіпотези. – Хотин, 2011. – 128 с.
8. Пивоваров С. Археологічні дослідження та реставраційні роботи в Хотинській фортеці // ПССІАЕ. – 2011. – Т. 1(31). – С. 54-70.
9. Седова М.В. Суздаль в X-XV вв. – М.: Информационно-издательское агентство «Русский мир», 1997. – 320 с.
10. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – 202 с.
11. Тимошук Б.О. Середньовічний Хотин // Археологія. – 1977. – Вип. 22. – С. 29-39.

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК «ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ –
СКЛАДОВА ОХОРОНИ
КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**

**до 100-річчя
від дня народження Б.О. Тимощука**

*Матеріали XVI науково-практичної конференції
(м. Хотин, 27 вересня 2019 р.)*

Підписано до друку 25.11.2019.
Формат 64x84 1/16. Гарнітура Times.
Умов. друк. арк. 4,9 Друк офсетний. Папір офсетний.
Зам. № 9231. Наклад 15 прим.

ПП Буйницький О.А.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Князів Коріатовичів, 1.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
від 28.04.2006 р. серія ДК №2477